

ВОЛИНЬСЬКА ОБЛАСНА РАДА
УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ, З ПИТАНЬ РЕЛІГІЙ ТА НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ
ВОЛИНЬСЬКОЇ ОБЛДЕРЖАДМІНІСТРАЦІЇ
ВОЛИНЬСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ
МУЗЕЙ ВОЛИНЬСЬКОЇ ІКОНИ

Пам'яті українського мистецтвознавця ПАВЛА ЖОЛТОВСЬКОГО

ВОЛИНЬСЬКА ІКОНА: ДОСЛІДЖЕННЯ ТА РЕСТАВРАЦІЯ

Науковий збірник

Випуск 26

Матеріали XXVI міжнародної наукової конференції,
присвяченої 115-ій річниці від дня народження українського
мистецтвознавця Павла Жолтовського
м. Луцьк, 24 – 25 жовтня 2019 року

Луцьк - 2019

ДВА ІКОНОСТАСИ ІЗ СЛОБОДИ НОВА ВОДОЛАГА

Слобода (зараз смт) та фортеця Нова Водолага була заснована Харківським полковником Григорієм Донцем близько 1675р. та адміністративно відносились до Харківського слобідського полку. Після скасування полкового устрою (1765) та в наслідок політики секуляризації (1780-ті рр.) на Слобожанщині, до слободи із ліквідованого Зміївського козацького монастиря був перенесений старовинний іконостас високого мистецького рівня. На цю вівтарну перегороду звертали увагу науковці XIX – початку XX ст., але, через плутанину в назвах нововодолазьких церков, в науковій та краєзнавчій літературі немає однозначної відповіді, в якому храмі іконостас знаходився і чи зберігся до сьогодні. На початку дослідження цього питання автору статті було відомо, що в Преображенському храмі Нової Водолаги зберігся старовинний іконостас, але наскільки ця пам'ятка має відношення до Зміївського монастиря невідомо. Нажаль, старовинний монастирський іконостас до сьогоднішнього дня так і не був досліджений.

Метою дослідження є аналіз іконографічної програми та атрибуція іконостасів з Нової Водолаги, встановлення приналежності пам'яток до історичних інтер'єрів храмових споруд.

Перший, хто ввів до наукового обігу старовинну вівтарну перегороду з Нової Водолаги, був архієпископ Харківський та Охтирський св. Філарет (Гумілевський) (1852–1857) [9], який вказував, що цей іконостас знаходився у Воскресенській церкві та був куплений у Зміївському козацькому монастирі [9:246]. Іконостас був створений для монастирського Преображенського собору, дата будівництва якого невідома. Відомо лише те, що Преображенський собор був побудований після переносу монастиря на нове місце (на старому місці соборним храмом була церква св. Миколая). На думку св. Філарета, після закриття монастиря у 1788 р., разом із іконостасом до Водолаги був перенесений і дерев'яний монастирський Преображенський храм [9:95-96].

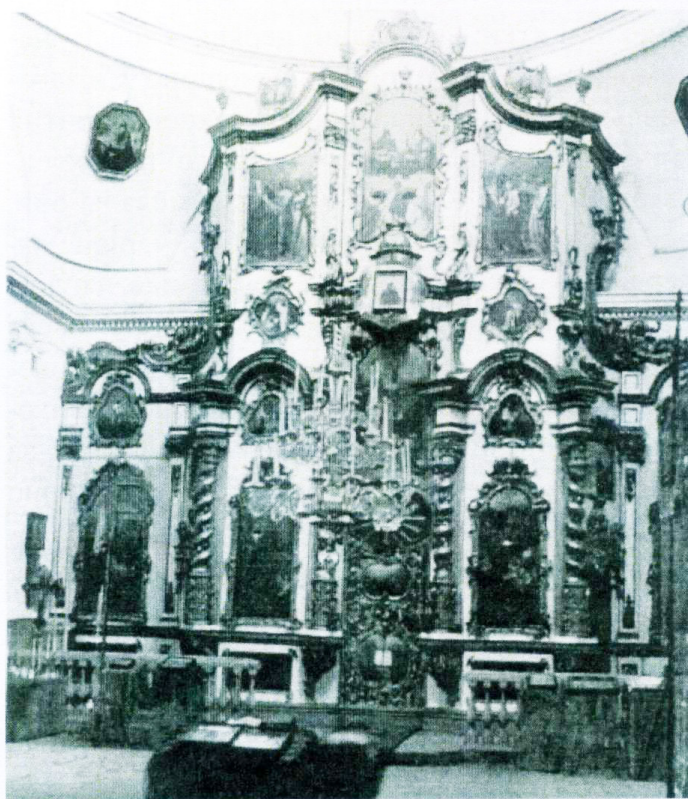
На початку XX ст. Нову Водолагу відвідав мистецтвознавець Г.Лукомський, який зробив

фотофіксацію іконостасу та залишив такий опис пам'ятки: «всередині церкви – зовсім невимовна краса іконостасу, ймовірно Єлізаветинського часу і дивовижний покрив, вкритий короною. Іконостас найчистішого растрелівського бароко. Кручені колонки, медальйони, які обрамлені орнаментом рококо, чарівне завершення другого ярусу з примхливо, гнучко і сміливо вигнутими лініями карнизу, і зовсім непоганий живопис, особливо в іконах нижнього ряду, все це вказує на те, що іконостас виконаний у відмінній петербурзькій майстерні за малюнком кращого майстра» [3:71]. Ймовірно Г.Лукомський не був знайомий з історією нововодолазької пам'ятки, тому й зробив висновок про Петербурзьке походження іконостасу. Нажаль, вчений не вказав, в якому саме з чотирьох церков слободи знаходився цей іконостас.

В останній час, через відомості про перенос монастирського Преображенського храму до Нової Водолаги, іконостас на світлинах Г.Лукомського інтерпретують як вівтарну перегороду саме Преображенського храму (наприклад в публікації А.Парамонова [5:141]).

Зміївський Свято-Миколаївський козацький монастир (заснований у 1660-х рр. [6]) був знаний завдяки двом іконостасам, які після скасування обителі у 1788 р. [9:95-96] (1784 р. [10]) опинились в різних населених пунктах Слобожанщини. Перший іконостас, створений в стилі українського бароко, був зроблений на початку XVIII ст. для монастирської трапезної церкви та був проданий до Борисо-Глібської церкви с. Водяне (Зміївського повіту Слобідсько-Української (згодом Харківської) губернії). Іконостас викликав захоплення сучасників та мав дослідницьку традицію, яка пов'язана з іменами видатних вчених Слобожанщини: Є.Редіна [1], П.Фоміна [10] та С.Таранушенка [7,8]. Світлина цього іконостасу, які були зроблені Є.Редіним, експонувались на виставці XII археологічного з'їзду в Харкові (1902) [1], а С. Таранушенко зробив його графічну реконструкцію [7,8]. У 1932 р. іконостас та все внутрішнє убрання храму с. Водяне було знищено радянським режимом [2].

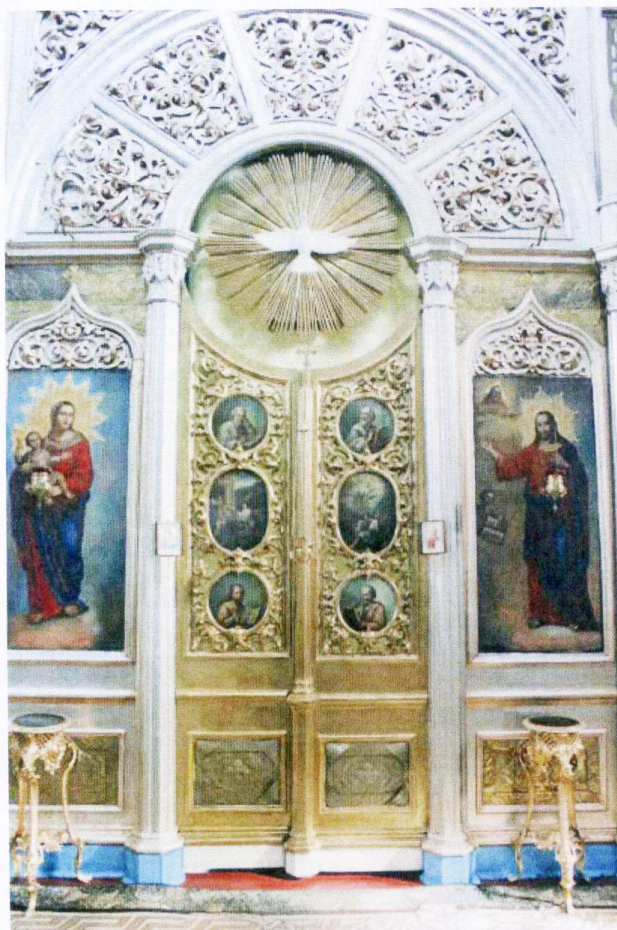
Другий іконостас, який походив із монастирської Преображенської церкви і якому присвячено статтю, був створений, ймовірно, у другій половині XVIII ст., та перенесений до сл. Нова Водолага. На відміну від водянського іконостасу, іконостас з Нової Водолаги, хоч і мав з ним єдине джерело походження, практично не до-

*Іконостас Змійвського козацького монастиря,
перенесений до Нової Водолаги.
Фото Г.Лукомського.*

*Іконостас Преображенського храму
Нової Водолаги.
Фото В. Шуліки*

*Царські врата та намісні ікони іконостасу
Преображенського храму Нової Водолаги.
Фото В. Шуліки*

*Ікона «Богоявлення» із намісного ярусу іконо-
стасу Преображенського храму Нової Водо-
лаги. Фото В. Шуліки*

сліджувався.

Допис св. Філарета про перенос дерев'яного Преображенського монастирського храму з монастиря до Нової Водолаги, викликав плутанину серед дослідників. У Новій Водолазі дійсно був дерев'яний Преображенський храм, але він, згідно із тим же св. Філаретом, був побудований близько 1751 р. [9:246], тобто значно раніше, ніж Зміївський монастир було ліквідовано (можна зробити припущення, що монастирський Преображенський храм був перенесений ні до самої Водолаги, а до одного з навколишніх сіл). Незважаючи на наявне протиріччя в датах побудови Преображенського Нововодолазького храму та переносу монастирської церкви, однакові назви двох церков стали причиною плутанини: куди саме потрапила монастирська вівтарна перегородка. Г. Лукомський, який, нажаль, не вказав, в якому саме з чотирьох церков слободи знаходився іконостас «єлізаветівського часу», мимоволі додав в цю плутанину свою лепту.

На цей час в Новій Водолазі зберігся лише Преображенський храм. У 2017 р. автор цього дослідження, маючи за мету поставити крапку у плутанині щодо приналежності монастирського іконостасу, відвідав цей храм. В результаті поїздки було встановлено, що іконостас, який знаходиться в Преображенському храмі Нової Водолаги, не відповідає світлині Г. Лукомського. Під час бесіди з парафіянами та кліриками храму, автор дослідження почув вже відому історію, що цей іконостас був перенесений з якогось старовинного монастиря. Тобто, в самій Водолазі вже не пам'ятали, якому храму належала стара монастирська вівтарна перегородка, але окремі відголоски стародавніх переказів ще збереглись в народній пам'яті.

Св. Філарет (Гумілевський) не помилився, коли вказав, що іконостас знаходився саме в Воскресенській, а не в сусідній Преображенській церкві слободи (обидві церкви знаходились майже поряд). Воскресенська церква, яка за часом побудови, що майже збігається з часом скасування монастиря, та за конструктивними ознаками, які збігаються із світлиною Г. Лукомського, найбільш вірогідно стала місцем, де повторно був використаний монастирський іконостас.

Кам'яна Воскресенська церква Нової Водолаги була побудована на місці старої дерев'яної. Дозвіл на будівництво був отриманий у 1792 р. [12:145], будівництво було закінчене у

1808 р. [12:167], а наступного року храм було освячено [12:168]. Тобто іконостас було встановлено до 1809 р.

З боку архітектури храм відносився до типу хрестових ротонд, мав одну баню. Західний портал церкви був вирішений у вигляді портика з трикутним фронтоном. Дзвіниця була побудована окремо, мала чотири яруси. На архітектурні особливості слід звернути увагу, тому що на світлині Г. Лукомського іконостас зображено саме в ротонді.

В порівнянні із подібними слобожанськими іконостасами (з с. Будки та Межирічу), іконостас з Нової Водолаги мав невеликий розмір. Він складався з шести ярусів (цокольний, намісний, подвійний празниковий, деісусний, пророчий), мав світле фарбоване тло та золоте різьблення, яке підкреслювало конструктивні елементи пам'ятки. За силуетом іконостас мав ступінчасту форму, а деісусний ярус нагадував фронтон. Як і інші іконостаси цього типу, вівтарна перегородка з Нової Водолаги мала в плані ламану лінію, дияконські двері були розгорнуті до бокових стін. Слід звернути увагу, що цей іконостас був перенесений із дерев'яної, збудованої в традиціях козацького бароко церкви, до інтер'єру класицистичного храму типу хрестової ротонди, що зумовило пристосувати іконостас до вимог нового інтер'єру.

Намісний ярус складався з повноростових ікон Христа, Богородиці, та інших святих. Ажурні Царські врата, за пластичним рішенням нагадували Царські врата з Покровського собору м. Охтирка, мали два великих медальйона, які були розташовані один під одним. У верхньому, меншому за розміром, було написане Благовіщення, у нижньому – євангелісти. На фото можна роздивитись композицію нижнього медальйону, де навколо великого, розкритого кодексу, зображені постаті апостолів. В архівольті над Царськими вратами містилась велика ікона «Преображення», храмова ікона колишнього монастирського храму. Вертикальне членування намісного ярусу здійснювалося завдяки масивним витим колонам, на які звернув увагу Г. Лукомський. Празниковий ярус складався з двох рядів ікон невеликого розміру неправильної форми, яку утворювали різьблені рокаїлі. Дві ікони третього ярусу можна ідентифікувати. Над Богородицею намісного ярусу зображене Благовіщення, над Христом – Воскресіння (?). Таке розташування сюжетів свідчить, що іконографічна програма празникових

ярусів, яка існувала за козацькі часи, остаточно відійшла у минуле. На його місце прийшов зовсім інший принцип формування ярусу, при якому празниковий ряд сприймається не як єдине ціле, а розпадається на низку коротких іконографічних програм. Вперше ця тенденція була втілена в іконостасі Преображенського собору м. Ізюм (1765), де три іконографічні програми празникового ярусу були розташовані навколо трьох арок намісного ярусу. В іконостасах «наступного покоління» розділення празникового ярусу здійснювалося завдяки тому, що іконостас мав у плані ламану лінію і різні частини фасаду були розгорнуті в різні боки. Коротка іконографічна програма третього ярусу (другого празникового) ясно читається: Благовіщення – втілення Логоса, Воскресіння – перемога над смертю.

Над храмовою іконою Преображення, в центрі іконостасу, знаходилась шатро-скинія, яка була увінчана короною. На витонченість різблення скинії та корони звертав увагу Г.Лукомський.

Деїсусний ярус презентує ще один варіант рішення іконографічної програми у посткозацькі часи. По центру замість традиційного тронного зображення Христа, була встановлена ікона Св. Трійці «Новозавітної», по сторонам від якої були розміщені дві ікони з апостолами. Апостоли зображені по троє, що є продовженням традиції деїсусних ярусів іконостасів харківсько-ізіумської групи. Деїсусний ярус в Водолазькому іконостасі був не повним, містив зображення лише шести апостолів. Можна припустити, що бокові ікони деїсусного ярусу не були змонтовані в іконостас через особливості нового інтер'єру – ротонди.

Пророчий ярус складався з трьох маленьких рокайльних за формою ікон не ідентифікованих сюжетів.

Виходячи з дати закриття Зміївського монастиря (1788), можна встановити найбільш пізню ймовірну дату створення цієї пам'ятки, але навряд чи він створювався саме перед ліквідацією чернечої обителі. Можна припустити, що нижньою датою створення іконостасу був 1768 р., рік створення іконостасу Покровського собору м. Охтирка, де використане подібне до Водолазького іконостасу рішення Царських врат. Тобто іконостас міг бути створений, ймовірно, в 70-ті рр. XVIII ст.

У 1930-50 рр. храм був зруйнований. Процес руйнування церкви був уповільнений подіями

Другої світової війни. На німецьких світлинах 1941-43 рр. можна побачити залишки ротонди без стін та бані, іконостасу вже немає. Під час поїздки до Нової Водолаги про долю іконостаса вдалося почути наступне. Після закриття Воскресенського храму в 1930-ті рр. іконостас був розібраний і перенесений до оселі священика, де тайно зберігався до 1980-х рр. у клуні. Нажаль, через незадовільні умови зберігання, за 50 років пам'ятка зазнала катастрофічних руйнувань. Зневірчись у можливість в майбутньому використовувати іконостас за призначенням, нащадки (донька?) священика спалила його залишки.

Повертаючись до Преображенського храму Нової Водолаги слід зазначити, що, не знайшовши в ньому стародавнього монастирського іконостасу, автор дослідження знайшов там іншу, не менш цікаву вівтарну перегородку, яка, хоча і відноситься до більш пізнього часу, презентує наступну добу розвитку іконостасу на Слобожанщині. До цього часу іконостас Преображенської церкви не досліджувався.

Преображенський храм Нової Водолаги був збудований в стилі класицизму на місці вищезгаданої дерев'яної церкви за проектом харківського губернського архітектора С.Чернишова [4]. Будівництво тривало з 1821 [12:182] по 1831 рр. [9:246; 12:198] на кошти парафіян. У 1884 р. відбувалась реконструкція храму [12]. В інтер'єрі церкви зберігся автентичний іконостас, який виконаний в дусі еклектики з домінуванням готичних елементів декору. Вівтарна перегородка складається з п'яти ярусів, тяжіє до метричного типу.

Деїсусний ярус складається з шести ікон, на яких попарно зображені постаті апостолів. Крайні ікони обрамлені стрілчатим готичним завершенням, центральні – напівциркульним. Верхи ікон мають дволопатеві завершення, а постаті апостолів розділені декоративними гірками. На відміну від слобожанських іконостасів XVII – першої половини XVIII ст., в іконостасі Преображенського храму відсутня центральна деїсусна композиція.

Слобожанські іконостаси другої половини XVIII ст. демонструють поступовий відхід від традиційної іконографічної програми. Наприклад, в вищезгаданому іконостасі з Воскресенського храму Нової Водолаги центральна деїсусна композиція замінена на зображення Новозавітної Трійці. В іконостасі Преображенського храму також використаний образ

Новозавітної Трійці, але він встановлений над деісусним ярусом, умовно формуючи пророчий ярус, хоча і без ікон пророків, як і деісусний ярус без Деісусу. Впродовж XVII – XVIII ст., в іконостасах харківсько-ізіумської групи, постаті апостолів зображувалися по троє на одній дошці, але іконостас Преображенської церкви демонструє закінчення цієї традиції та поступову уніфікацію апостольських рядів на Слобожанщині.

Празниковий ярус, який розташований під деісусним, складається з п'яти ікон. В центрі, над Царськими вратами – «Тайна Вечеря», яка написана на дошці горизонтального формату. По сторонам – «Благовіщення» (Боговтілення) та «Моління про чашу» (сюжет, який відкриває страшний цикл та демонструє дві волі Христа – Божу та людську). Ікони празників фланкують повноростові парні ікони свв. Володимира та Ольги і свв. Кирила та Мефодія. Всі ікони, окрім «Тайної Вечері», мають кілеподібні завершення та розділені тонкими пілястрами.

Намісний ярус найбільш великий, тому, що має продовження в настінних кіотах, які поставлені вздовж східної стіни нави. Ажурні Царські врата, замість коруни, в горі мають напівкруглий увігнутий виріз. Шість медальйонів, з іконами складають оригінальну іконографічну програму. Зверху, в круглих медальйонах зображені євангелісти Матфій (?) та Іоанн (?). В середньому ярусі, в овальних медальйонах – сюжети «Різдво Христове» та «Ліствиця Якова». В нижньому ярусі євангелісти Лука та Марко. Зображення середнього ярусу є оригінальним рішенням для іконографічних програм Царських врат. Сюжет «Благовіщення», який традиційно зображувався в слобожанських іконостасах, символізував втілення Бога. Теж саме, але через інші зображення, подали автори ікон іконостаса Преображенського храму: «Ліствиця Якова» є старозавітним пророцтвом про втілення Бога, «Різдво» наочно демонструє Бога, який став людиною.

Царські врата фланковані іконами Христа та Богородиці, постаті яких зображені на повний зріст. З боку іконографії образ Христа подано достатньо оригінально: Христос стоїть на хмарі, підняв до гори праву руку, ліву притиснув до серця. Відкритий кодекс, який зазвичай в іконах XIX ст. тримає Христос, зображено в руках ангела (текст Євангелія Мф. 11:28-30). В правому верхньому куті зображено Бога Отця.

Божа Матір зображена на хмарах, тримає в

руках Немовля. Спаса Еммануїла зображено в динамічній позі з невеликим хрестиком в правій руці. Німби на обох іконах вкриті золотом, зображені у вигляді пучків променів.

На дияконських дверях зображені архангели Михаїл (в броні, з вогняним мечем) та Гавриїл (з крином).

За дверима із зображенням арх. Гавриїла поставлена храмова ікона «Преображення», за якою знаходиться ікона «Богоявлення», яка є реплікою відомої картини О.Іванова (ДТГ). Автор ікони майстерно вписав горизонтальну композицію у вертикальний формат, змінив пози персонажів другого плану, однак постаті св. Іоанна та Христа залишилися близькими до зразку. Ікона «Богоявлення» дає можливість датувати іконостасні ікони. Цитування композиції О.Іванова могло відбутись тільки після 1858 р., коли відому картину було привезено з Італії та презентовано в залі Академії мистецтв, тож ікони могли бути написані не раніш початку 60-х рр. XIX ст., тобто через 30 років після побудови храму.

За дверима із зображенням арх. Михаїла – образ св. Миколая Чудотворця, який зображений під час богослужіння, з піднятими у гору руками, далі – ікона «Покров». В настінних кіотах, що подовжують намісний ярус, встановлені ікони різних часів. За іконою «Покров» – зображення ікони Божої Матері «Скоропослушниця» (поч. XX ст., майстерня Афонського Пантелеймонівського монастиря); дві ікони в одному кіоті: «Св. Миколай» в шатах московської роботи другої половини XIX ст. та «Перенесення мощів св. Миколая»; ікона Божої Матері «Озерянська», головна святиня Харківщини; св. Пантелеймон; св. Іоанн Воїн; «Розп'яття». За іконою «Богоявлення»: «Воскресіння» (з Б.Плокгорста), св. Георгій, Три Святителя, «Успіння», св. Митрофан Воронежський, свв. Гурій, Самон, Авів.

Останній верхній ярус складається з однієї ікони – зображення херувима в круглому медальйоні, що встановлює зв'язок між вівтарною перегородкою православного храму та старозавітною скинією.

Дерев'яна конструкція іконостасу була вкрита сусальним золотом, але за радянські часи її «оновили» сріблястою фольгою, що значно спотворило загальне враження від пам'ятки. Також частина ікон прихована шарами перемалювань. Незважаючи на пізні зміни зовнішнього вигляду пам'ятки, іконостас з Преобра-

1. Слобода Нова Водолага (Воскресенський (праворуч) та Преображенський (ліворуч) храми). Фото початку ХХ ст.

женського храму Нової Водолаги є цікавою та оригінальною вівтарною перегородою, яка демонструє особливості іконографічної програми слобожанського іконостаса третьої чверті ХІХ ст., хоча незадовільний стан пам'ятки потребує негайних реставраційних втручань.

1. Альбом выставки двенадцатого археологического съезда в Харькове 1902 г. /с предисловием и объяснением Е. К. Редина. – Х., 1902. – 57 с.

2. Змиевский Свято-Борисо-Глебский женский монастырь [электронный ресурс] //Портал Монастыри и храмы Украинской православной церкви – Электронные данные 18.02.2017. – Режим доступа: http://www.church-site.kiev.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=332:2010-11-24-17-17-39&catid=16:2010-11-24-17-03-30&Itemid=20 – свободный. Загол. с экрана. – Язык русский (из Интернета)

3. Лукомский, Г. К. Старинные усадьбы Харьковской губернии / Г.К. Лукомский. – Петроград: [Б. И.], 1917. – 103 с.

4. Парамонов, А. Неизвестный Харьков: Архитектор Степан Чернышев / Андрей Парамонов [электронный ресурс] // Портал Дозор Неделя. – Электронные данные 25.08.2019. - Режим доступа: <https://dozor.com.ua/columns/paramonov/1214782.html> - свободный. Загол. с экрана. – Язык русский (из Интернета)

5. Православные храмы и монастыри Харь-

ковской губернии 1681-1917 / сост. А. Парамонов. – Х.: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2007. – 346 с.

6. Смолина, О. Монастыри Слобожанщины: динамика художественного образа: монография /О.О.Смолина. – Северодонецк: ВНУ им. В.Даля, 2016. – 300 с.

7. Таранушенко, С.А. Иконография украинских иконостасов /С.А.Таранушенко. - Х.:ХЧМГУ, 2011. – 163 с.

8. Таранушенко, С.А. Український іконостас // Іконостаси Слобідської України / С. Таранушенко. – Х.: ХПММС, 2011. – 152 с.

9. Филарет (Гумилевский), арх. Историко-статистическое описание Харьковской епархии / архиепископ Филарет (Гумилевский).—в 3-х т. – Х.: Райдер, 2004. – Т.1.-- 328 с.

10. Фомин, П.Г. Церковные древности Харьковского края / П.Г.Фомин. – Х.: ХЧМГУ 2011. – 237 с.

11. Шовчко, В. Преображенская церковь в Новой Водолаге /Виктория Шовчко [электронный ресурс] // Портал Достопримечательности Украины. – Электронные данные 25.08.2019. - Режим доступа: <https://zabytki.in.ua/ru/1882/preobrazhenskaya-tserkov-v-novoi-vodolage> - свободный. Загол. с экрана. – Язык русский (из Интернета)

12. Щелков, К.П. Историческая хронология Харьковской губернии / К.П. Щелков. – Х.: Университетская типография, 1882. – 365 с.